

Therese – en videofortelling

Tom Næss

I dag er en dag mange lenge ikke trodde ville komme. Min elskede søster Therese fyller førti år. Gratulerer så mye med dagen, kjære søster! Nå er du førr! Ditt humør er smittende. Din livsglede inspirerer. Ditt mot og din styrke imponerer. Du stoppet aldri å kjempe selv om ulykken for 14 år siden tok så mye. Den tok i årevis all din fjørighet. Den tok ordene dine. Den tok lenge tilsynelatende all din kontakt med omverdenen. Men den kunne ikke ta din livsgnist, viljestyrke og inderlige kjærighet til dem som står deg nær. Mot alle odds har du kjempet deg gjennom en kamp så krevende som få kan forestille seg, til dit du er i dag, hvor vi deler opplevelser, tantebarnas oppvekst, latter og musikk. Vi har mistet, men vi har også fått. Vi har fått det å spille musikk sammen! En gyllen time når jeg klarer å få blitt med. Jeg er inderlig glad i deg og umåtelig stolt av deg <3

Denne meldingen sto å lese på Thereses Facebookside i april 2016 [www.facebook.com/tslinning]. Det er moren til Therese som administrerer denne siden for henne. Sammen med brorens hilsen lå også en lenke til YouTube – www.youtube.com/watch?v=qcPA0hDNYNw] – der Therese spiller solo på apparatet Soundbeam mellom sangversene som broren synger. I videoen som følger denne videofortellingen har vi laget en kortere versjon, se det første Vimeo-sporet nedenfor.

NB! Legg merke til den røde sensoren som står foran Therese. Dette er en bevegelses-sensor som registrerer Therese sine hodebevegelser og omsetter disse via et Soundbeam-apparat og en synthesizer til toner. Hun spiller altså ved hjelp av hode- og nakkebevegelser. En grundig forklaring og demonstrasjon finner du under kapitlene: Hva er Soundbeam? og Viktig demonstrasjon av Soundbeam-apparatet på side 194.

Vimeo: (Næss 1) Therese og broren musiserer sammen. Fra februar 2016.

Videoene som hører til denne videofortellingen ligger i et album på videonettsidet Vimeo. Adressen til albumet er <https://vimeo.com/album/4315593>. Videoene er merket med forfatternavn og nummer, slik at man lett kan klikke seg inn på den videofilen man ønsker å se.

Etikk og tillatelser

Alt materiale som er brukt her er godkjent av Thereses foreldre, Edel og Olav. De er genuint interessert i at dette materialet skal bli spredt for å vise at musikkterapi kan være en anvendelig behandling for personer med store hjerneskader. Therese har tidligere vært med i en dokumentar laget av TV2 i 2004, for å belyse hennes håpløse situasjon der hun ble reddet tilbake til et liv uten aktivitet og mening. Foreldrene håper at andre, både pasienter og ikke minst deres pårørende, kan finne håp i at det finnes behandlingsmetoder som fokuserer på de ressursene som finnes hos den som er rammet. Og at disse ressursene kan brukes i kommunikasjon, samhandling og kontakt med andre mennesker, og derved gi disse klientene en plass innenfor en sosial og samfunnsøkologisk ramme. De mener at musikkterapien har vært unik for å fremme dette.

Therese, som har god språkforståelse og nå kan uttrykke hva hun liker og ikke liker, er selv gang på gang spurt om hun vil at video og materiale om henne skal legges ut på Facebook, YouTube og offentliggjøres på annen måte. I et nylig videoopptak smiler og viser hun som vanlig stor begeistring for dette.

Vimeo: (Næss 2) Therese viser samtykke til å legge ut videoopptak.

Hvordan bruke materialet i denne videofortellingen?

Materialet i denne fortellingen gir innblikk i musikkterapeutiske arbeidsmetoder og viser et musikkterapiopplegg hovedsakelig i kronologisk rekkefølge over en 8-årsperiode. Materialet har en slags bibliotekform. Det vil si at etter du har lest innledningen(e), kan du velge hvilke kapitler du vil gå inn i. Du kan velge bare å lese dette skriftlige materialet og lage deg et bilde av hva som har foregått. Du kan også gå til Vimeo og se på de filmklippene du ønsker å se, i den lengden du selv ønsker. Filmklippene viser hva tekstene forsøker å beskrive. Det er ikke nødvendig at du ser alt. Hvis du velger en snarvei, kan du se på noen av de første og noen av de siste klippene.

En alvorlig trafikkulykke

Dette er fortellingen om en ung kvinne som i en alder av 26 år ble meget hardt skadd i en trafikkulykke i 2002, og som resulterte i at hun lå i koma i tre år. Før den tid hadde hun vært meget aktiv og sporty. Hun elsket å være ute i naturen sommer som vinter, både til lands og til vanns. Vi kan se henne som en smilende svømmer og som en tindebestiger på de høyeste fjelltopper.

Vimeo: (Næss 3) Private opptak og bilde av Therese før ulykken.

En elsket tante

Therese var utdannet barnevernspedagog og hadde stor omsorg for barn. Hun var en elsket tante for tantebarna. Blant annet for Marius som var med henne på denne skjebnesvangre bilturen i ålesundstraktene, da det gikk så forferdelig galt. Marius var bare 9 år og klarte ikke å fortelle om de skjebnesvangre minuttene. Ikke før han hadde juletentamen. Da skrev han:

Jeg våknet i et hvitt rom, helt alene i en seng. Jeg kunne se tante. Jeg satt i en bil. Jeg kunne se det som hadde skjedd en gang til: «Å shit», skrek tante, verdens beste tante, med høy og tydelig stemme som gjentok seg flere ganger som et ekko inni hodet mitt.

Lyden frøs seg kaldt gjennom kroppen min, og jeg skjønnte at det var noe galt. Jeg kjente et sug i magen og merket at bilen begynte å rotere på den såpeglatte veien som var dekket av is. Jeg sperret opp øynene og så bort på tante. Hun så livredd ut! Jeg kunne se de salte, gjennomsiktige tårene renne nedi pannen på henne mens hun svingte desperat på rattet for å få bilen i rett fil. Jeg så en gråsvart minibuss komme imot oss i vinduet ved siden av hodet hennes. Det varte i en evighet. Det var som å se det i en sakte film. Jeg viste ikke hva, eller om jeg skulle gjøre noe. Sakte men sikkert så jeg minibussen komme mot oss. Og jeg fikk ikke presset ut et ord. Jeg bare satt der stiv av skrekk. Så smalt det. Det ble mørkt. Helt svart. Hvor er jeg nå, tenkte jeg. Er det nå jeg skal dø? Skal jeg dø nå i en alder av 9 år?

Hva vil skje med tante nå? Vil hun dø? Vil hun sitte i rullestol? Vil hun kunne snakke? Vil tante – verdens beste tante – og jeg stå like nære hverandre, og gjøre det samme som vi gjorde før? var noen av tankene jeg tenkte på da den ulende firkantede sykebilen braste igjennom Ålesund by på vei til sykehuset.

De vanskelige minuttene, dagene, ukene og årene

På sykehuset var det en kamp mellom liv og død. Mor forteller: «Det gikk fra minutt til minutt faktisk om hun kom til å leve videre. Det var en utrolig kamp. Og vi sto liksom samlet da, søsken og far og jeg rundt henne.» Far forteller: «Vi gikk der hver eneste dag og flere ganger om dagen og besøkte henne, og håpet at hun skulle åpne øynene. Og det gjorde hun til slutt. Men vi fikk aldri kontakt.» Videoklippet viser bilde av Therese på sykehuset, der hun holdes kunstig i live.

Vimeo: (Næss 4) Therese på sykehuset etter ulykken.

På et tidspunkt anbefaler legene å slutte å holde henne kunstig i live. Moren nektet å godta dette. Therese ble så omsider reddet tilbake til livet. Far forteller videre: «Men ca 8 uker etter ulykken, da Therese hadde kommet hjem til Oslo, fant helsevesenet ut at det ikke var hensiktsmessig å rehabilitere henne. Hun var rett og slett ikke frisk nok til å få behandling.»

Therese ble plassert på et eldresenter med diagnosen «Vegetativ koma». Foreldrene var i sjokk over at hun ikke fikk noen behandling – bare oppbevaring. Der ble Therese liggende i nesten 3 år! Moren opplevde å ha sin egen mor, Thereses bestemor, på 91 år i en etasje og sin datter på 29 år i etasjen over, på samme sykehjem. Far forteller videre: «Hun er ikke blitt gitt noen muligheter utover det at de klarte å berge henne ut av respiratoren. Men de berget henne til en tilværelse som er helt meningsløs.»

Foreldrene går i gang med en kamp om å få andre tilbud til Therese. Hun får korte opphold på Sunnaas sykehus, men mer som en kartleggingsperiode og mindre som en behandling. Foreldrene blir så fortvilet over den manglende behandlingen at de kontakter TV 2 og Dokument 2 som tar tak i saken. De lager en film om Therese og hennes situasjon som blir vist på TV 2 i 2004, to år etter ulykken. Filmen heter: *Reddet til en langsom død*. I filmen ble lederen av arbeidet med hodeskader på Norges største rehabiliteringssykehus, Sunnaas, intervjuet og spurt om hva slags tilbud man har til

disse veldig hardt rammede pasientene i Norge i dag? Han svarer: «I dag så har man ikke noe spesielt tilbud til dem.»

TV 2 lager en oppfølger til denne filmen som heter *Den lange søvnen*. Foreldrene har i løpet av disse tre årene Therese lå i koma fått vite om et sted i Danmark, Hammel Neurocenter, som hadde meget gode erfaringer med å behandle komapasienter. Etter en lang og forgjeves kamp for å få norske helsemyndigheter til å sende Therese dit, velger de til slutt selv å finansiere ambulansefly og et 6 ukers behandlingsopphold for Therese der. Sjansene for at behandlingen skal gi store resultater er svekket. Dette fordi, som de uttaler på Hammel; hjernens evne til å erstatte ødelagte baner er størst de første månedene etter en ulykke.

Ikke desto mindre tar de Therese i intensiv behandling fra morgen til kveld i disse 6 ukene. Det handler mye om å få henne opp i stående posisjon og sette i gang bevegelser i kroppens lemmer. Hun blir konstant tiltalt og stimulert på mange sosiale måter. Og de første sporene til at hun kommer ut av koma, er at sykepleierne oppdager at hun bevisst hjelper til med hode- og nakkebevegelser når de skal ha på henne blusen. Da jubler de resten av dagen!

Da moren (som er der under hele oppholdet) leser opp et gratulasjonskort hvor det står *Kjære Therese. Gratulerer så mye med dagen*, viser Therese et lite smil! (april 2005) Moren setter enormt pris på at det er små responser å spore hos Therese og uttaler: «Det er deilig! Det har blitt liv på en måte.» Legen på Hammel uttaler: «En viktig ting er jo også at det ikke kun er pasienten vi hjelper. Det er også de pårørende.» Dette skal vise seg å bli essensielt for hvordan det kommende musikkterapitilbudet utvikler seg.

Etter oppholdet blir Therese sendt hjem med et forslag til program et helt år framover. Men håpet om at Therese skal bli fulgt opp med behandling blir knust etter kun 14 dagers observasjon på Sunnaas. Da blir hun sendt hjem igjen uten noen form for behandlingsplan. Mor uttaler: «Når sykebilen kjørte fra Sunnaas, var jeg så knust at jeg følte: Der røk Therese sin sjanse!»⁷

Etter at dette programmet blir vist på TV, blir Therese etter foreldrenes lange kamp omsider flyttet fra sykehjemmet for eldre til et bokollektiv. En fysioterapeut, Karina, som har sett programmet, tilbyr seg å følge opp med lignende program som ble utført på Hammel, og Therese viser gradvis noe framgang med dette opplegget. Men den

⁷ Dokument 2/TV2: *Reddet til en langsom død* (2004), *Den lange søvnen* (2005).

store hjerneskadene har resultert i en stor multifunksjonshemming: Hun er fremdeles lam og har kroniske spasmer i mesteparten av kroppen. Hun er fremdeles nesten helt blind, har ikke språk og hun må mates gjennom sonde. Moren forteller at hun var meget svakt fungerende i denne tiden, og hvis hun kunne løfte hodet mer enn tre ganger, var dette det meste av hva hun kunne mestre.

Musikkterapi settes i gang høsten 2008

Therese har meget aktive og støttende foreldre som alltid har vist en ustoppelig vilje og et ubøyelig pågangsmot for å lete etter tilbud som kan gi Therese best mulig livskvalitet. På Åsen Voksenopplæringscenter (nå Oslo Voksenopplæring Nydalen) har det siden oppstarten av senteret vært musikkterapi tilbud. Therese blir her tilbudt musikkterapi med en time pr. uke. Hun får sin første musikkterapitime 9. september 2008.

Musikkterapeuten arbeider innenfor det salutogene perspektivet, det vil si å forsøke å ta tak i det friske hos klienten i motsetning til patogenisk perspektiv, der fokuset er på det syke (Antonovsky, 2012). Norske musikkterapeuter arbeider således ressursorientert og forsøker hele tiden å lete etter ressurser som man kan utnytte i en eller annen form for musikalsk kommunikasjon og samhandling. Vi skal her se at såkalt *terapeutisk improvisasjon* blir tatt i bruk som en hovedmetode. Den innebærer at alle klientens egenskaper, stemninger og ulike responser kan brukes. Disse får sentral anvendelse i improvisasjonen. Det er i utgangspunktet klientens initiativ som former behandlingsforløpet. Pauser som i musikkforløpet gir rom for klientens initiativ og respons er derfor et sentralt element.⁸

De første møtene

Therese blir alltid fulgt av sin mor, Edel, og en assistent fra boligen som i dette tilfelle filmer. Uten musikk ser vi at det er lite mimikk, uttrykk og initiativ. Vi hører også en vokallyd som muligens uttrykker utålmodighet eller mishag.

⁸ Se nærmere om metode i Næss (1989) og Nordoff og Robbins (2007).

Vimeo: (Næss 5) Therese kommer til den første musikkterapitimen 9. september 2008.

Jeg improviserer en velkomstsang og synger «Velkommen til Therese». Hun responderer på dette med et smil. Sannsynligvis fordi navnet hennes blir sunget. Jeg legger vekt på å improvisere musikk som kan virke avslappende og lite påtrengende. Når jeg lager en pause i ordet «Vel--- kommen», for å se om hun kan fylle ut ordet, klarer hun ikke det, men smiler og lager lyder når jeg utfyller dette for henne. Det samme skjer når jeg bare delvis synger navnet hennes: «The—rese.» Dette viser at Therese er i besittelse av auditiv oppmerksomhet og en foreløpig ukjent grad av språkforståelse, men ikke ekspressivt språk. Moren holder en mikrofon foran munnen hennes i tilfelle Therese skulle produsere egne (språk)lyder.

Vimeo: (Næss 6) Therese responderer på å bli sunget til.

Videoopptak og observasjon av de første timene i musikkterapi viser at det, i tillegg til en potensiell språkforståelse, er to ressursområder det er verdt å bygge videre på. Det er *stemme og bevegelse*.

Kartlegging av bevegelsespotensial brukt til spill

Therese har noen bevegelser i høyre arm og hånd. Disse bevegelsene forsøker jeg å se om kan gjøres viljestyrt for å spille på en synthesizer (synt). Hun har store problemer med å få til det, men hun har glede av at moren ved håndledning hjelper henne å spille. Hun viser også at hun kan produsere noen toner selv. Men hun blir fort utålmodig når hun har så store vansker med å utføre de nødvendige bevegelsene, og da kommer mishagslyder. For å anerkjenne hennes kjempende forsøk, improviserer jeg en sang med tekst om at det er hardt arbeid å spille synt. Hun virker som hun setter pris på forståelse for vanskene. Når hun får det til, med eller uten hjelp, kommer smilet.

Vimeo: (Næss 7) Therese gjør forsøk på å spille synthesizer.

Stimulering av stemmeressurs

Som vi kan høre fra forrige videoklipp, har Therese noen stemmeressurser. Hun produserer vokallyder stort sett i to situasjoner: Den ene er mishagsytringer i forbindelse med at hun ikke liker noe, kjeder seg eller blir utålmodig. Den andre situasjonen er når hun gleder seg over noe, smiler og/eller ler. Opptak fra tredje time viser at hun er veldig responsiv til *glissandotoner* på piano. Når jeg spiller det, smiler og ler hun samtidig som hun lager lyder. Disse vokallydene kan man se på som en ressurs å arbeide videre med. Moren holder en mikrofon foran munnen hennes for å forsterke og gi henne en større opplevelse av at det er hun som produserer disse lydene. Jeg forsøker også å imitere disse lydene for å skape en situasjon med vekselang. Vokalresponsene hennes settes inn i en musikkdialogisk ramme med et enkelt akkordskjema. Dette virker det som hun setter pris på.

Vimeo: (Næss 8) Vokallyder i improvisert musikalsk dialog.

Terapeutiske funksjoner ved å få utløp for stemmelyder

Noen av stemmelydene til Therese kan virke som de gir uttrykk for frustrasjon. Det er ikke rart i hennes situasjon å være frustrert. Det kan være godt å få en ramme rundt dette som hjelper til med å få ut slike frustrasjonslyder. Jeg improviserer derfor en enkel sang som gir rom for Therese sine lyder. Moren holder mikrofonen foran munnen hennes slik at lydene blir forsterket. Therese går intenst inn i aktiviteten og kommer med til dels store stemmeutbrudd flere ganger etter at jeg har sunget: «Therese, hun kan synge i dag.» Etter disse øktene smiler hun som om hun er glad og tilfreds.

Jeg hadde en diskusjon med moren etter denne timen, og hun mente at det kan være godt for Therese å uttrykke seg gjennom lyder og få ut frustrasjonslyder. Det er vanskelig å gjette hva budskapet og innholdet i lydene kan være. Men så lenge hun tydelig viser at hun har hatt glede av denne aktiviteten, var vi enige om at det var bra for Therese. Hun smiler stort med fornøyde lyder når hun får ros for så aktiv bruk av stemmen.

Vimeo: (Næss 9) Anerkjennelse av vokale emosjonelle uttrykk.

Håndledd og bruk av arm

På grunn av store spasmer i armene generelt, og i den aktuelle høyre hånds underarm, står håndleddet til Therese for det meste i 90 grader eller i en enda skarpere vinkel. Erfaring viser dessverre at slike spasmer kan være progressive, det vil si at de kan bli sterkere etter hvert. I begynnelsen kunne hun synes det var moro å få hjelp av andre til å spille på synt. I neste eksempel er det broren som assisterer Therese med å spille på synt på refrenget. Vi sporer en viss ambivalens hos Therese når broren må hjelpe så mye at han styrer fingeren hennes, men hun smiler når hun blir stående på siste tone selvstendig – og får applaus. Moren og assistenten synger: «Love me tender. Love me sweet, never let me go. You have made my life complete and I love you so». Og moren uttrykker at det var *veldig* morsomt å se og høre Therese og broren sammen.

Vimeo: (Næss 10) Spill på synthesizer med hjelp fra broren.

Vi har sett at det ikke er lett for Therese å musisere selvstendig på en synt eller andre instrumenter som krevde bruk av armer og hender. Det var også ofte forbundet med frustrasjon for Therese at hendene ikke ville utføre det som kunne være ønskelig. Det var derfor kjærkomment da vi oppdaget at vi kunne utnytte en annen ressurs hos Therese.

Hode-/nakkebevegelser

Vi hadde lenge observert at Therese hadde bevegelser i hode og nakke. Jeg hadde ideer om hvordan vi kunne utnytte dette. En ide var å bruke en slags hodebøyle med en pekepinne festet til denne i pannen. Jeg hadde tidligere hatt erfaring med at bevegelseshemmede hadde klart å utføre aktiviteter med denne. Moren var ikke begeistret for denne hodebøylen, for den minnet om hodereimer fra den første tiden på sykehus etter ulykken. Vi tok derfor i bruk et elektronisk hjelpemiddel som heter Soundbeam.

Hva er Soundbeam?

Soundbeam er et elektronisk apparat som består av en sensor som registrerer bevegelse. Bevegelsessensoren kan minne om en ryggesensor på en bil. Når du er langt fra, piper den med en bestemt lyd. Og når du nærmer deg et objekt, forandrer lyden seg proporsjonalt med hvor mye nærmere du kommer objektet. Sensoren på en Soundbeam er koblet til en omformer som igjen sender signaler til en synthesizer der man kan ha nærmest ubegrensede muligheter til et stort utvalg av lyder. Ved å bevege en kroppsdel mot eller ifra denne sensoren, kan man spille ulike tonerekker, for eksempel en vanlig skala, en heltoneskala, eller en pentaton skala. Da vi i 2009 introduserte dette apparatet for Therese, åpnet det seg muligheter for at hun kunne musisere ved hjelp av sine egne hodebevegelser.

Viktig demonstrasjon av Soundbeam-apparatet

For fullt ut å forstå hvordan dette Soundbeam-apparatet virker, og hvordan Therese kan produsere lyder ved å bruke hodebevegelser, er det svært nyttig å se denne videodemonstrasjon. I videoen blir det demonstrert hvordan bevegelser foran denne røde sensoren, som ser ut som en trakt eller en mikrofon, kan omsette disse bevegelsene til toner.

Vimeo: (Næss 11) Demonstrasjon av Soundbeam.

Therese begynner å improvisere med Soundbeam

Vi ser her hvordan Soundbeam-sensoren må stå i riktig avstand til Thereses hode. Når Therese tar hodet fram og tilbake, omsettes disse bevegelsene til toner. Jeg forsøker å fange opp og imitere de tonene hun lager, flette dem inn i en improvisasjon på piano, og ut fra dette forme en sang der Therese lager melodilinjen. Jeg synger «Therese kan spille med hodet sitt. Det er så bra. Det er så bra!» Therese virker svært konsentrert og observant på hva som skjer når hun beveger hodet og lager lyd. Når frasen er avsluttet, klapper mor og roper «Kjempebra!» Therese smiler.

Vimeo: (Næss 12) Thereses første forsøk på å spille med Soundbeam i mai 2009.

Familien blir mer involvert

Moren og en assistent fra boligen følger som alltid Therese til hver musikktime. I tillegg har broren, Jan-Espen, begynt å dukke mer opp på disse timene. Therese likte godt sangen *Love me tender*. Broren holder en mikrofon foran munnen hennes for å la henne bidra til sangen. Deretter overtar han med flott sang, til Thereses store fornøyelse.

Vimeo: (Næss 13) Therese og broren er med i sangen *Love me tender*.

Broren hjelper Therese med å spille *Ha det bra*-sangen på synthesizeren. Og moren hjelper ham ved å holde opp et ark med bokstavnnoter (keyboardet er også merket med tonenavn). Det er en viss ambivalens med å få såpass mye hjelp og hånd- og fingerledning, men Therese smiler fornøyd når sangen er ferdig. Klippet viser at disse musikkaktivitetene bokstavelig talt bringer Therese og familiemedlemmene nært sammen.

Vimeo: (Næss 14) Moren, broren og Therese tett sammen i *Ha det bra*-sangen.

Far begynner å komme med på timene

Far innrømmer at han «har vært skeptisk til dette musikkterapi-opplegget.» Men etter å ha hørt at Therese deltar med mestring og glede, kommer også han på besøk. I det følgende kan vi se en av de første gangene han er med på musikkturen. Far har tidligere sunget i mannskor og er en habil sanger. Her synger både far, sønn og datter. Therese deltar med en slags latter-smile-sang. Dessverre skygger mikrofonen for en del av ansiktsuttrykket. Men vi kan høre at hun deltar med glede.

Vimeo: (Næss 15) Far, bror og Therese er med i sangen.

Moren, broren og faren har begynt å komme fast med på musikkturen. Vi ser et klipp hvor de alle hjelper til med å tilpasse synten på fanget til Therese. Hun spiller først refrenget på *Love me tender* ved hjelp av håndledning fra broren. Deretter begynner hun selvstendig å lage toner med synten. Jeg improviserer over de tonene hun treffer. Det går lenge mellom hver tone, men *det er viktig at terapeuten legger inn såpass god tid i slike tilfeller* og at ingen intervensjoner for henne. Therese smiler lykkelig når hun behersker det litt *selvstendig*.

Vimeo: (Næss 16) Spill på synthesizer med og uten håndledning.

Hvilke teknikker ligger i det musikkterapeutiske arbeidet?

«Teknikk» er et kaldt ord. Man må alltid ha med hjertet når man bruker ulike teknikker. Å arbeide med et *varmt hjerte* er kanskje den viktigste «teknikken». Mange av teknikkene hører hjemme under betegnelsen *empati* (Bruscia, 1987). *Imitasjon* handler om å fange opp musikalske elementer fra klienten og sende mer eller mindre like element tilbake. Teknikken er grunnleggende i kommunikasjon mor/far-barnrelasjon helt fra fødselen av. Barnet og den voksne imiterer hverandres initiativ og gester. Ofte kan både barnet og den voksne inntone seg på måter som har mye til felles med musikalsk kommunikasjon (Malloch & Trevarthen 2009; Stern, 2004).

Bruk av *pauser er særdeles viktig* i denne type musikkterapeutisk improvisasjon. I pausene som terapeuten lager i det musikalske forløpet, kan klienten komme inn med sine bidrag og responser. Pauser bakt inn i musikken kan være effektivt responsframkallende.

Jeg bruker også en *synkroniseringsteknikk* som går ut på at jeg synger det samme som Therese, samtidig (Næss, 1989). Jeg bruker ofte også samme dynamikk som henne. Når hun synger sterkt, så synger jeg sterkt. Når hun synger med noe som kan ligne frustrasjon, gjør jeg det samme. Tanken er prinsippet om å *anerkjenne* hennes uttrykk (Næss & Ruud, 2003).

Anerkjennelse er sentralt i terapeutisk virksomhet og ligger som et fundament for den musikkterapien vi praktiserer (Trondalen, 2016). Mesteparten av det improvisatoriske arbeidet er av anerkjennende karakter. Jeg tar også i bruk en *overdrivelsesteknikk* der jeg selv synger enda sterkere enn Therese. Hun viser at hun setter pris på denne måten å kommunisere på, i og med at hun smiler etter hver gang vi gjør dette. Hennes egne vokale prestasjoner blir også forsterket ved hjelp av mikrofonen som broren holder. Jeg avslutter denne seansen med en slags fanfareliknende oppadgående sang: «Ja Therese kan synges i dag!» – som uttrykker begeistring og feiring av Thereses vokale bidrag! Dette frambringer et enormt smil hos Therese. Clive Robbins, en av de viktigste grunnleggerne av moderne musikkterapi, var opptatt av at livet og medmennesker skulle feires (Nordoff & Robbins, 2007; Næss, 2012). Han sa i et av sine foredrag: «You have to celebrate the client!» Måten jeg synger på her, kan godt formidle begeistring og feiring, noe dette klippet er et godt eksempel på.

Vimeo: (Næss 17) Musikalske interaksjoner med bruk av noen sentrale arbeidsformer.

Musikalsk inkorporering

En måte å ivareta Thereses initiativ på er å flette dem inn i improvisasjonen. Dette er en god måte å skape en musikalsk samhandling der hennes produksjon av toner blir det som former det musikalske forløpet. I neste eksempel spiller Therese på Soundbeam. Den røde sensoren står på et stativ og ser ut som en trakt. Man ser den rett over min høyre hånd i bildet. Når Therese beveger på hodet, produserer hun toner. De tonene plukker jeg opp og legger inn i en improvisasjon som blir til et stykke musikk med tema produsert av Therese. Moren og assistenten fra boligen er publikum, og synes dette blir fin musikk. De klapper og Therese smiler fornøyd!

Vimeo: (Næss 18) Therese begynner å lage små melodier på Soundbeam i juni 2009.

Kodefortrolighet

Therese spiller på Soundbeam. (Sensoren synes ikke på filmklippet). Når hun lager et lite tema av tonene D E F, forsterker jeg dette tema med å gå opp i registeret på pianoet og spille dette tema i parallelle intervaller med stor styrke. Hun smiler hver gang jeg gjør dette, og hun utlser disse tonene gang på gang ved hjelp av hodebevegelser. Hun gjenkjenner sannsynligvis denne lille musikalske koden, blir fortrolig med den og vi gjentar den sammen, noe hun har stor glede av. Som musikkterapeuter kan vi bruke musikalske koder fra klientens liv utenfor musikkrommet, men vi kan også skape musikalske koder i musikkrommet (Næss, 1989).

Vimeo: (Næss 19) Therese er med på å skape musikalske koder.

Spill på Soundbeam blir hovedfokus for Therese framover

Det viser seg at spill med hendene blir slitsomt og frustrerende for Therese og blir derfor lagt til side i lengre perioder. Dette også fordi spill med hode- og nakkebevegelser på Soundbeam blir mer og mer lystbetont for henne. I dette eksemplet ser vi at hun virker bevisst på å bli stående på enkelte toner. Når jeg gjør det samme, venter på hennes initiativ og synkroniserer min improvisasjon til hennes toner, smiler hun lurt.

Vimeo: (Næss 20) Therese utvikler økende bevissthet i spillet. Opptak fra november 2011.

Vokale initiativ. Pauser som responsframkaller

Når vi synger *Velkommensangen*, venter jeg at Therese skal svare med stemmen sin på enkelte steder i sangen. Sangen slutter med teksten «Vi skal ha det litt gøy». Jeg synger «Vi skal ha det litt...», legger inn en *pause* og venter på hennes respons. Både melodisk, harmonisk og språklig ligger det nå en uforløst spenning som Therese kan oppløse ved å komme inn med sin vokalrespons. Noe hun også gjør mer og mer. Hun smiler veldig på disse spenningsstedene. Det er tydelig at hun liker disse utfordringene hvor hun kan komme med sitt bidrag, som faktisk blir viktig for å fullføre sangen!

Vimeo: (Næss 21) Therese fyller inn vokallyd i pauser.

Allsang har blitt en del av timene

Det begynte med at jeg spurte moren om hun kunne huske om Therese likte spesielle sanger *før* ulykken. Da kom det forslag om ulike sanger. Etter hvert kom det også forslag til sanger som familien kunne og likte. På denne måten fikk vi et sangrepertoar. Det ble laget et *sanghefte* til alle deltakerne. Et hefte som stadig har blitt større. Familiemedlemmene, assistentene fra boligen, musikkterapistudenter, slekt og venner og andre som kommer på timene hennes, blir med i denne allsangen. Vi kan se et klipp der en tidligere rektor, far, en assistent og musikkterapistudent på cello er med i allsangen. Det blir mer og mer vanlig at Therese har soloimprovisasjoner på Soundbeam mellom versene i allsangen. Therese smiler under hele soloen sin og supplerer med vokalrespons.

Vimeo: (Næss 22) Allsang med soloimprovisasjon av Therese.

Språkforståelse og selvbestemmelse

Det er viktig at Therese opplever mest mulig medbestemmelse i eget liv. I musikkterapiet snakker vi om *empowerment*, noe som blant annet handler om å legge opp til selvbestemmelse i eget liv, myndiggjøring og mobilisering av egne krefter (Rolvjord, 2008). Så ofte som mulig spør jeg Therese hva det er *hun* vil i musikkterapitimen. Vi (alle som har med Therese å gjøre) har forsøkt å finne signaler for ja og nei. Vi har

landet på at når hun smiler og gjerne lager en lyd, så betyr det *ja*. Når hun er alvorlig, bøyer hodet ned og ikke lager lyd, betyr det som regel *nei*.

Therese bekrefter at hun liker å spille Soundbeam og både hun og vi som deltar får ros for spillingen av Ebba, vår tidligere rektor. Jeg spør Therese om hun vil spille på Soundbeam bare sammen med musikkterapistudent Elisabeth på cello. Hun smiler og signaliserer ja. Dette klippet viser også at hun både har god språkforståelse og sans for humor. Elisabeth spør om de skal lage en dameduo, som jeg sier de kan kalle DD. Da gliser Therese høylytt og viser tydelig at dette er både humoristisk og lystbetont.

Vimeo: (Næss 23) Therese får være med på å bestemme og velger å spille på Soundbeam sammen med Elisabeth på cello, fra mars 2013.

Dameduoen DD improviserer videre

Therese og Elisabeth improviserer på henholdsvis Soundbeam (SB) og cello. SB er koblet til en synthesizer som har innstillingen «engelsk horn». Dette smelter godt sammen med cellospillet. Therese ser ut som om hun nyter dette samspillet. Hun bruker hodebevegelsene meget aktivt fram og tilbake og lager melodier. Elisabeth fletter dette inn i en slags polyfon melodiutveksling. På enkelte steder stopper Therese hodebevegelsene og blir da stående på samme tonen. Elisabeth gjør det samme på sin cello, og Therese virker som om hun lytter og nyter denne synkrone fermaten de lager sammen. Når hun fortsetter å bevege hodet og produsere melodier, er det med et stort smil. Når Therese lager små melodiske tema som Elisabeth plukker opp og gjentar, kommer det også smil fra Therese. På slutten av klippet ser vi at hun både smiler og kommer med begestringslyd.

Vimeo: (Næss 24) Et godt samspill utvikler seg mellom Elisabeth og Therese.

Improvisasjonen og sang

Selv om Therese har vist engasjement og tilfredshet i denne duoimprovisasjonen, virker det ikke som hun har noe imot at jeg forsterker dette ved å komme inn på piano og lager en trio. Jeg forsøker å flette tonene som kommer fram hos Therese og Elisabeth inn i en akkordprogresjon og improvisere fram en sang: «Therese kan, Therese kan, Therese kan spille». Therese deltar med stort engasjement og mye smil.

Hun merker etter hvert at improvisasjonen er ved en ende, og kommer med et sukk som vi tar som signal for å slutte improvisasjonen.

Det er ingen tvil om at Therese har hatt glede av denne lange improvisasjonsøkten. Det mangler heller ikke på positive kommentarer fra tilhørerne og oss deltakere. Ebba utbryter: «Dette var nydelig! Dette var aldeles nydelig!» Elisabeth: «Det kommer sånn ekstra flotte smil når hun hører (igjen) melodien. Det gjør det, Therese?» Jeg: «Ja, det er jo det fineste av alt det, når du kommer med de flotte smilene dine, Therese. Tror ikke det er noe tvil om at du liker dette her.» Ebba: «Nei det er det ikke. Det er ikke noe annet Therese er så glad for som dette her. Det er derfor det er så hyggelig å være med deg også, vet du (henvendt til Therese), for å se at du har det så innmari bra – og få lov til å høre på all den fine musikken!» Therese smiler ustoppelig og kommer med begestringslyder mens dette blir sagt.

Vimeo: (Næss 25) Tett samspill og mange hyggelige og rosende kommentarer.

Fra individualterapi til familierapi. Familiens tilbakemeldinger

Familiemedlemmene kommer oftere og oftere til timen. De er nå nærmest fast inventar i en enetime som har utviklet seg til å bli en familiesamling som familien betrakter som terapi for alle.

Broren uttaler: «Musikkterapien er jo ofte et vendepunkt på dager som kanskje begynner litt vanskelig når hun er trøtt og ikke med og sånn. Så kommer hun ut av musikkterapien og har virkelig fått løftet dagen sin. Det må jeg si at jeg har fått kjent på sjøl mange ganger. Hvis jeg har en trå tirsdag, så hjelper det veldig å komme hit!... For meg er det som jeg får tilbake søstera mi tre kvarter i uka. Vi gjør noe sammen. Vi skaper musikk sammen, og det er enda litt bedre fordi det er noe vi ikke har gjort før. En utrolig meningsfull måte å være sammen på!»

Far henger seg på og forteller om utfordringene: «Og så blir vi utfordret med å stå med en mikrofon i hånda, noe som jeg aldri har gjort tidligere. Og det gjør man jo bare for at man tror at hun vil ha litt glede av det.» Broren følger opp dette med å fortelle hvordan utfordringene har brakt *ham* videre: «Det har jo brakt meg til andre arenaer. Jeg sang jo ikke aktivt på noen som helst måte før dette her. Så det var via

musikkterapien at jeg ble vokalist i dette husbandet på jobben og en dag sto og spilte (sang) på Parkteatret Scene med et rockeband i ryggen.» Jeg spør: «Men karrieren begynte altså hos Therese?» Broren: «Ja, det var noen på jobben som hadde fått med seg at jeg pleide å snike meg unna i lunsjen for å bli med på musikkterapien.»

Moren forteller om en gjensidig stolthet i forholdet Therese og broren: «Det er en stolthet, tror jeg. Fordi Jan-Espen, spesielt, synes jeg er veldig flink til å vise at han er veldig stolt av Therese der hun spiller. At han synes det er vakkert. Han kommenterer det, han står ofte og klapper og stryker på skulderen og nikker anerkjennende. Når han begynner å synge, så ser hun sånn opp (demonstrerer med beundrende blikk) ...veldig... for meg er det så rørende ... Jeg elsker det!»

Vimeo: (Næss 26) Videoklipp fra intervju med familien. September 2016.

Samsang, blues, groove og solospill

Therese liker at vi drar i gang et oppløftende groovy spill. Soundbeam-apparatet kan stilles inn slik at sensoren oversetter bevegelsene til ulike skalatyper. I det neste eksemplet er den innstilt på en pentaton skala som fungerer godt som en blueskala. En tolv takters blues gir en fin struktur for improvisasjoner. Det er ekstra stas når jeg kun markerer første slaget i takten med en akkord på pianoet mens Therese får spille solo helt alene over flere takter. Det gledelige forsterkes med at alle som er tilstede klapper på 2-er og 4-er i takten. Dette kan oppleves både som forsterkning av en rytmisk groove og som applaus. Therese smiler og ler mens hun utfører disse soloene med denne groovy musikken. Vi synger alle med på refrenget: «Therese kan spille en blues.»

Vimeo: (Næss 27) Therese improviserer blues på Soundbeam.

Sosiale relasjoner, glede, energi og bro mellom musikkrommet og boligen

Det er alltid en assistent fra boligen med på timene. I tillegg er det venner av familien og andre som kommer og ser og hører på. Den andre broren, Roger, har også begynt å komme med og bidrar med sin friske form for humor. Foreldrene og brødrene til Therese er stolte av hva hun får til på disse musikkterapitimene og inviterer derfor stadig nye og gamle venner og kjente. Therese elsker å få besøk. Jo flere desto bedre. Når vi forteller at rommet er nesten fullt, så smiler hun bredt. Hun er også veldig fornøyd med at det gjøres opptak av henne og at noen av dem er lagt ut på YouTube.

Det hender at assistentene tar opp video av musikkterapitimene på hennes iPad og spiller av i boligen. Selv om hun bare har en veldig liten synsrest på venstre øye, har hun stor glede av å få avspilt og høre på disse opptakene i boligen, gjerne sammen med familien sin. Mor sier: «Det gir i hvert fall en fantastisk ... ja det å være sammen i musikken, det gir hele familien veldig mye energi. Glede! – og energi! Og så bruker vi det resten av uken. Jeg gjør det i hvert fall. For vi spiller det hjemme hos Therese, opptak fra musikkterapien. Og det slår alltid an! Så det gir egentlig glede hele uken! Men høydepunktet er jo selvfølgelig når vi er samlet.»

Vimeo: (Næss 28) Moren forteller om glede og energi på musikkterapitimene.

Mestring og tilhørighet

Therese og familien har opptrådt på mange av skolens tilstelninger, til og med på Riksteatrets scene sammen med rockegruppa *RagnaRock*. Det virker som hun får en økende og tilfreds bevissthet om egen mestring. Det hun bidrar med og applausen hun får i disse situasjonene blir viktig. Mor sier: «...også mestring, ikke sant! Følelsen av å mestre og bidra! Og så har jo dette utviklet seg til at hun kan bidra i sammen med andre! Da er hun en del av noe! Det er jo bare så utrolig viktig!»

Musikk er ikke minst viktig fordi den skaper tilhørighet, fellesskap og tilknytning til andre mennesker, grupper og kulturer. Musikalske fellesskap kan skape grobunn for omtanke for andre mennesker og gjensidig anerkjennelse (Ruud, 2016). Det er nettopp det som skjer i disse timene.

Therese, familiemedlemmene og boligpersonalet (i dette tilfelle Charlotte) som følger, viser hverandre omtanke og gjensidig anerkjennelse i musikkterapitimene. Far og bror utvikler seg mer og mer som habile sangere. Og Therese setter stor pris på at de synger sammen med henne der hun har elegante soloer mellom versene. Hun responderer også enormt positivt med smil og latter når jeg sier at dette videoopptaket blir så bra at det må ut på YouTube. Her hører vi far synge *Summertime* med Therese som solist på Soundbeam.

Vimeo: (Næss 29) Therese i samspill med sin syngende far.

Inspirerende relasjoner

Familien har gitt uttrykk for at musikktimeene har ført dem sammen, med Therese som et gledesstrålende midtpunkt. Det har etablert seg et slags familiekor der allsang og solosang med hele familien, venner og assistenter fra boligen har blitt en del av programmet i musikktimeen. Og det blir stadig flere opptredener i kantina på skolen. Familien har stor glede av dette. Og det har fått en slags boomerangeffekt. Familiens deltakelse har skapt en inspirerende og fruktbar grobunn for Therese, slik at hun blir styrket i å utvikle livsutfoldende handlemuligheter. Vi ser mer og mer at dette genererer flere menneskelige relasjoner og ringvirkninger for det sosiale livet rundt henne, noe som ikke er uvanlig i musikkterapeutisk praksis (Næss & Ruud, 2007).

Musikkterapistudent Beate sier dette om å få delta sammen med Therese og familien: «Jeg synes at det første møte var veldig sterkt. Hun (Therese) satt litt sånn (henger med hodet). Da Tom spilte bare én akkord våknet hun til og lagde lyder og smilte. Det var tydelig for meg at hun visste hva som kom nå, og at det var noe hun likte svært godt. Det var veldig fint å se! En annen ting jeg har opplevd i de timeene, er hvor fint samhold dere har med Therese. Når jeg har sett far stå å synge ved siden av henne, sett at hun har smilt, og det kommer en liten tåre, og sett den kontakten som dere har, da tenker jeg at det må være utrolig fint å få oppleve dette sammen. Og det har jeg selv fått oppleve også, når jeg har sunget sammen med henne.»

Vimeo: (Næss 30) Beates uttalelser i et intervju fra september 2016.

Det neste videoklippet viser denne nære musiseringen mellom Therese og far som Beate fortalte om i klippet ovenfor og som hun selv deltar i her:

Vimeo: (Næss 31) Therese musiserer med mor, far og musikkterapistudent Beate.

Humor – en rød tråd i musikkterapitimeene til Therese

Både i omgangstonen mellom deltakerne i musikkgruppa og i sangutvalget har alle satt pris på at humor har fått stor plass. Therese selv viser at hun setter pris på all slags humor, ikke minst galgenhumor. Når hun blir kjørt inn i rommet i rullestol for å bli plassert inn i gruppa, og moren spør om hun ikke skal sitte på fanget til Tom i dag, så skratter hun. Broren, Jan-Espen, har mye gjennom disse musikkterapitimeene

utviklet seg til å bli en habil sanger og entertainer. I neste videoeksempel synger han Lillebjørn Nilsens *Se alltid lyst på livet* i en slags parodi på Jan Eggum.

Musikkterapistudent Tone, som skriver masteroppgave om familieperspektivet vedrørende Thereses musikkterapi, er med på fiolin. Jan-Espen skaper mye humor med denne sangen. Familien, boligpersonale og ikke minst Therese smiler og storkoser seg med det galgenhumoristiske refrenget: «Og med hue under armen og armen i bind, vender jeg livet det annet kind, og legger tippelappen inn hver onsdag».

Vimeo: (Næss 32) Broren synger egen tolkning av *Se alltid lyst på livet*.

Deltakelse i stedet for begravelse

«Når jeg ser Therese blomstre i musikktimene, får jeg ofte bekreftelse på at valget jeg tok, ved å nekte legene å la Therese dø, var det riktige valget.» Dette er sitat fra moren som nektet å godta legenes anbefaling om å la Therese få dø etter trafikkulykken i 2002. Hun og familien kjempet videre for Therese, til tross for at hun lå i koma i tre år. Det var i begynnelsen ingen tilbud som var relevante for henne. Da hun begynte i musikkterapi i 2008, fulgte moren henne til hver eneste time. Noe både hun og faren gjør den dag i dag, i 2016. I et nylig intervju uttaler hun: «... og det har vi jo sagt i fellesskap: Å gud, så glade vi er når vi ser henne i situasjonen nå, for at dette ble som det ble. At livet ble tatt hånd om.»

Therese ble reddet til livet og har etter hvert fått et liv med stor grad av deltakelse og livskvalitet. I neste eksempel synger broren Erik Byes sang *Vår beste dag*, som slutter siste verset med teksten «Dagen i morgen skal bli vår beste dag». Vi gjentar denne siste frasen tre ganger, og vi ser at Therese smiler mer og mer for hver gang vi gjentar den.

Vimeo: (Næss 33) Morens uttalelse og broren som synger *Vår beste dag*.

Broren sniker seg ofte inn på timen i sine lunsjpauser på tirsdager, og han har på mange måter utviklet seg som habil sanger på disse timene. Han utfordrer seg selv (og meg) med stadig mer avanserte sanger der Therese spiller Soundbeam mellom versene. Vi har opptrådt ved flere anledninger, og sanger som *He ain't heavy, he's my brother* (Hollies) og *She* (C. Aznavour / H. Kretzmer) rører publikum til tårer.

Moren har fortalt at da Therese var på det dårligste etter ulykken, hadde hun alliert seg med en sanger som skulle synge sangen *She* i Thereses begravelse. Her får vi i stedet høre broren synge denne sangen sammen med en høyst levende, musiserende og smilende Therese som solist på Soundbeam.

Vimeo: (Næss 34) Broren synger *She* med Therese som solist på Soundbeam i september 2016.

Epilog

Fra å være gitt opp av leger som mente det var best at Therese skulle få dø, til å opptre og musisere sammen med familiemedlemmer er det en lang vei. Musikkterapien har hatt en stor betydning på denne veien. Men dette hadde ikke vært mulig uten den enorme innsatsen som familien kjempende har gjennomført i alle år. De har kjempet for at Therese skulle få et verdig liv. De har kjempet for at hun skulle få andre tilbud enn oppbevaring. Hun har i økende grad fått flere tilbud ved Oslo Voksenopplæring Nydalen, der dyktige spesialpedagoger styrker henne i hennes utvikling. Foreldrene har også kjempet for at Therese har fått sin egen bolig. Her lever hun med dyktige assistenter som tar henne med på konserter og friluftaktiviteter, og deler hverdagen med henne, i tillegg til den omfattende kontakten hun har med familie og venner. Therese elsker å høre at hun legges ut på YouTube og Facebook. På sosiale media ser vi at Therese er meget sosial med sine smittende smil og sin livsglade utstråling sammen med forskjellige mennesker i mange ulike situasjoner. Når jeg ser all den livsutfoldelsen og alle hennes smil, er det to ord som trer fram: Livskvalitet og glede! Og jeg føler meg utrolig takknemlig for å ha fått lov til å ta del i disse gledelige musiske og magiske øyeblikkene og denne spennende utviklingen sammen med Therese og familien i musikkterapitimene. Familien selv summerer opp disse timene slik bror Jan-Espen uttaler:

«Det har forandret livet mye for Therese – og for familien, faktisk. Det er den mest presise oppsummeringen! Fylt minnet opp, fylt det med en fantastisk arena å være sammen på – å skape musikk sammen. Som sagt føler jeg det så sterkt at jeg får tilbake den gamle søstera mi i den timen. Jeg husker jeg skrev ned noen ord da hun lå på sykehuset og livet fortsatt hang i en veldig tynn tråd. Dagene gikk jo da ut på at vi skulle sitte å vente på at hun skulle

våkne – før en dag de kom inn og sa at hun kommer ikke til å våkne noe mer enn det – dette er den Therese dere får tilbake. Og de strofene som var i slutten av det verset var:

For om du bare våkner selv med en annens blikk,
Skal jeg savne den jeg mistet og elske den jeg fikk.
(og han fortsetter)
og musikkterapien er en enorm katalysator i hele det å elske den man fikk.

Vimeo: (Næss 35) Broren oppsummerer hva musikkterapien har betydd for Therese og familien. Klipp fra intervju i september 2016.

Litteratur

- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health. How people manage stress and stay well*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (2012). *Helsens mysterium. Den salutogene modellen*. Oslo: Gyldendal.
- Bruscia, K. E. (1987). *Improvisational models of music therapy*. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas Publisher.
- Malloch, S. og Trevarthen, C. (red.) 2009. *Communicative musicality. Exploring the basis of human companionship*. Oxford: Oxford University Press.
- Nordoff, P. og Robbins, C. (2007). *Creative music therapy. A guide to fostering clinical musicianship*. Gilsum, N.H.: Barcelona Publisher.
- Næss, T. (1989). *Lyd og Vekst*. Nesodden: Musikkpedagogisk Forlag.
- Næss, T. (2012). Clive's First and Last Trip to Norway – and Something Between and After. *Voices*, Vol 12. No 2. <https://voices.no/index.php/voices/article/view/663/555>
- Næss, T. og Ruud, E. (2003). Fra terapeutisk improvisasjon til samfunnsmusikkterapi. I G. Trondalen og E. Ruud (red.) *Perspektiver på musikk og Helse. 30 år med norsk musikkterapi*, s. 465-480. Skrifter fra Senter for musikk og helse, vol. 1. Oslo: Norges musikkhøgskole.
- Næss, T. og Ruud, E. (2007). Audible gestures. From clinical improvisation to community music therapy. *Nordic Journal of Music Therapy*, 16(2).
- Rolvjord, R. (2008). En ressursorientert musikkterapi. I G. Trondalen og E. Ruud (red.) *Perspektiver på musikk og helse. 30 år med norsk musikkterapi*, s. 123-137. Skrifter fra Senter for musikk og helse, vol. 1. Oslo: Norges musikkhøgskole.

Ruud, E. (2016). *Musikkvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.

Stern, D. (2004). *The present moment in psychotherapy and everyday life*. New York: W.W. Norton & Company.

Trondalen, G. (2016). Musikkterapi som anerkjennelse. En mor-barn gruppe innenfor rammen av barnevernet. I K. Stensæth, V. Krüger og S. Fuglestad (red.) *I transitt – mellom til og fra*, s. 107-125. Skriftserie fra Senter for musikk og helse, vol. 9. Oslo: Norges musikkhøgskole.

Les mer om musikkterapi med komapasienter og pasienter med store hjerneskader: Gilbertson, S. (1999). *Music therapy in neurosurgical rehabilitation*. I T. Wigram og J. De Backer (red.) *Clinical applications of music therapy in developmental disability, paediatrics and neurology*, s. 224-245. London: Jessica Kingsley Publishers.